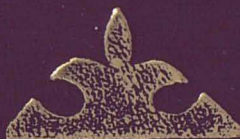

А 2005

5889_{к.}

Шерияздан ЕЛЕУКЕНОВ

ҒАСЫРМЕН
СЫРЛАСУ

1 2005/5889

Шериаздан ЕЛЕУКЕНОВ

ҒАСЫРМЕН СЫРЛАСУ

“Елорда”
Астана–2004

821.512.122.09

~~ББК 83.3 Қаз~~

Е 45

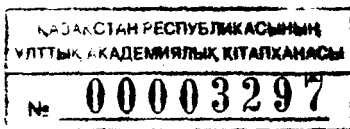
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Елеуменов Ш.

Е 45 **Ғасырмен сырласу.**

Астана: Елорда, 2004. – 482 бет.

ISBN 9965-06-367-2

Е 4603020102-309
00(05)-04

ББК 83.3 Қаз

ISBN 9965-06-367-2

© Елеуменов Ш., 2004.

© “Елорда”, 2004.

АВТОРДАН

Әуелі ғасырмен сырласу тақырыбы хақында бірер сөз.

Сырласқан кісі көңілінде бүккен әлдене құпияны ақтарды деседі. Тірі адам болған соң көкейдің арғы түкпірінде бұған дейін жасырын жүрген ондайлық әңгіме осы жолдардың авторынан да азын-аулақ табылып қалуы. Кітаптағы кейбір игі жақсыларымызға арналған эсселерде күні кеше ауызға алуға болмайтын біраз жайлар еске алынады. Мысалға өзін “солақай большевиктердің” бірінен санайтын Сәбеңнің (Сәбит Мұқановтың) дүниетанымына уақыт енгізген қайсыбір өзгерістер туралы байқағанымызды бүгін өздері де бірқатар бағамдарын қайта қарауға кіріскен оқырмандардың біліп жүргендері артықтық етпес деп ойладық.

XX ғасыр біздің ежелден көксеген арманымызды жүзеге асырды. Ел көгінде желбіреп тұрған көк байрақ бейнесінде тәуелсіздік бақытын сыйлады. Және бір кереметі, бұл тәуелсіздік ой тәуелсіздігін қоса ала келді. Азат ойдың әдебиетімізге тигізген шарапаты айтып жеткісіз.

Кешегі әдебиет бүгінгі көзқарас тұрғысынан қайта қаралуда. Соңғы жетпіс жылда қазақ әдебиеті социалистік реализм ықпалында дамыды. Қазір қаншама сын соққысына ұшырап жатса да, бұл көркем әдіс арнасында туған әдеби қазынамыз пешеме заман өтсе де азбайтын, тозбайтын талай асыл дүниелерге молықты. Грек мифологиясы бойынша феникс деген алтын қауырсынды бүркіт іспеттес құс бес жүз жыл өмір сүріп, ажал сағаты тақағанын сезгенде хош иісті шөптен жасалған ұясымен өзін бірге өртеп, күлге айналған мезетте қайта туып жасайды екен. Сол секілді туған әдебиетіміздің жауһарлары да жаңа қырынан жарқырап көрініп, тәуелсіз Отанына қызмет ету міндетіне жегілуде. Кітаптағы Ғабит Мүсрепов туралы сөз, иә, болмаса, Ғабиден Мұстафин, Әбділда Тәжібаев, Ілияс Есенберлин, Әбдіжәмил Нұрпейісов, т.б. XX, енді бір буыны XXI ғасыр табалдырығын аттаған жазушыларымыз туралы жазылған очерк-портреттер, эссе, мақалалар, әдебиетімізде тоталита-

ризм кінәраттарына елеулі соққы берген (кеңестік жүйеден қол үзіп кетпесе де) 60-80 жылдары дүниеге келген шығармаларға шолу әдебиетіміздің сол феникстей қайта өсіп түлегенін көрсетуге талпыныс жасайды.

Үлкен жетістігіміз, соңғы он жылдан астам уақыт бедерінде әдеби мұрамыз ақтаңдақ атаулыдан арылды. Философиялық ұстанымы, көркем принциптері мүлде өзгеше бұл қазынаны әдеби айналымға қайта енгізудің өз шарты бар. Мысалға Мағжан символизмін алайық. Оны талдауға социализм тісі батпайды. Автор қазақ әдебиетіндегі бұл оқиғау әдеби ағымды фрейдизм танымы тұрғысынан тексеруді қажет деп тапты.

Айта берсе, мәселе көп. Әдебиетіміздің негізгі көркем объектісі – адал, ел жер тағдыры. Осыдан туындайтын маңызды тақырыптың бірі – ел тізгінін ұстайтын мықтылар хақында. Көп уақытқа дейін: озге елдердің патшалары жақсы аталғанда біздің хандарымыз шетінен жаман аталып мансұқтала беретіні сан айтылды. Бұл мәселеде бізде әлі күнге бірауыздылық жоқ.

Ханның да ханы бар. Мағжан ақын: “Арқада Бурабайға жер жетпесе..., қазақта хан Кенеге ер жетпейді” деп дауылдатқан. Бірақ ондай хандардың аз екенін былай қойғанда, қазақты тек бір бір ғана ақ сүйек тұқымы басқаруы тиіс дейтін зәрлі идеологияны таратушы хан, төрелер аз болмағанын естен шығармауға тиістіміз. “Төре қазақтың әреkesін тілейді, берекесін тілемейді” деген сөз қазақ арасында төре мен қараның әсігі ашылғанда туған деп, Мұхтар Әуезовтің де ескерткені ұмытылмауға керек.

Көтерген мәселелері шешімін таппаған, жұртшылық назарын қаратуды әлі де керексінетін бірқатар мәселелер қойылған кей материал да кітапқа азын-аулақ енгізілді.

Кітап болашақ ізденістерге, әдеби зерттеулерге ой түрткі бола алса, автор еңбегінің зая кетпегендігі.

Бірінші бөлім

КЕШЕГІ ӘДЕБИЕТКЕ – БҮГІНГІ КӨЗҚАРАС

1960–1980 жылдардағы қазақ романы

ОСЫ ЗАМАН ТАҚЫРЫБЫ

Қазақ романы дамуының 1960–1990 жылдардағы үлкен бір ерекшелігі, ағымдағы заман тақырыбына шұғыл ойысқандығы. Сан жағынан да, сапа жағынан да өсіп нығайған жетекші жанрдың негізгі күштері ат басын тарихи кешегіден енді өздері өмір сүріп отырған кезеңнің зәрулі проблемаларына қарай бұрды. Қазіргі заман тақырыбын игеруге білек сыбанып кіріскен кейінгі буын өкілдері қатарына осының алдында ғана “Абай жолы” атты роман-эпопея туғызып, қазақ әдебиетінің даңқын әлемге жайған Мұхтар Әуезовтей көркем сөз алыбының қосылуы, әдебиетіміздің зымыран уақыт сырын танытатын шығармалар туғызу мүмкіндігін еселеп арттыратындай үмітке бөледі. Ұлы жазушы бүгінгі күн тақырыбынан бес кітап, роман-хамса жазуға кірісті. Осы шоғырдан “Өскен өркен” атты бірінші кітабының алғашқы нұсқасын алпысыншы жылдардың басында, дәлірек айтқанда, 1962 жылы жариялап та үлгерді.

Нәтижеде осы заман тақырыбы әдеби процестің алдыңғы шебіне шықты. Бұл кездейсоқ бұлтарыс, бұрылыстың ісі емес-ті. Сөз жүзінде социализмнен коммунизмге өтіп бара жатқан, іс жүзінде кешегісі қан жоса, болашағы бұлыңғыр қоғамның жәй-жапсарын көркем роман секілді бес аспап құралмен зерттеуге деген ынта-жігердің артуында бірқатар объективтік себептер бар еді.

Біріншіден, 1956 жылғы КОКП XX съезінің Сталин культін әшкерелегеннен бергі жерде қоғамның әлсуметтік-саяси бағыт-бағдары күрт өзгеріске ұшырады. Тоталитаризмге қарсы жігер-қайраты тасыған тың интеллектуалдық күштер оялды. Жеке адамға табыну зардаптарын әшкерелеп сынау кеңестік жүйенің кері кеткен тәртіптеріне қатты соққы боп тиді.

Осынау өзгерістер, екіншіден, ел өміріне елеулі жаңалықтар әкелді, рухани серпіліс туғызды. Ұлттық сана-сезім өсті. Көркем әдебиет көктемнің көріктеп бір құлпыратын шағы туғандай күй кешті. Социалистік реализмнің қасаң нормативтерін айналып өтуге деген бейіл пайда болды. Бүгінгі эпос туғызамыз, ерлердің ерен еңбегін көрсетеміз деп жар салғанмен, шығармагерлік ойда елдің күй-жайына санашыл сыни көзқарас белең ала бастады. Ұлт әдебиетінің жаңа бет алысын, жалпы ұлттық жаңарып, жаңғыруды қызыл империя ұната қоймайтындай мінез танытты. КОКП Орталық Комитетінің “Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмысы туралы” қаулысында ұлттық мерейіміздің өскені астарлы сөзбен, қыжыртпа стильде сыналғаны сол шовинистік шеменнің жыны есепті болатын. Қаулы Сталин өлгеннен бері аздап толастаған қызыл танау саяси науқаншылық исін қайта көңірсіту мақсатында республика жұртшылығына қатаң айып тақты. “Қазақ ұлтшылдығы” деген шала-жансар, әлжуаз терминді ойлап тапты. Республикада “ұлттық өзімшілдік пен тоқмейілсушілік сезімі белең алды. Ғылыми еңбектерде, көркем әдебиет пен өнер туындыларында қазақ халқының өткені дәріптелді”¹ – деп жалауратты.

Қаулының көп өтірігі бірден ел көңіліне қаяу түсіріп, наразылық туғызды. КОКП басшылығы қазақ халқына ұлтшылсың деп таққан жаласын біраз уақыттан соң қайтып алуға мәжбүр болды. Жалпы бұл партиялық қаулы ел шындығынан біраз сыр алдырып қойғанын айтуға керек. Ол шындықтың мәнісі – Кеңес Одағында тоталитаризм мен шовинизмнің зорлық-зомбылығына қарсы наразылық күшейе түскені, ұлттық сана – сезім болып көрмеген дәрежеде өрістегені, оған ұлттық әдебиет шығармаларының айырықша ықпал еткені байқалады деген ақиқатта еді.

1960–1990 жылдар аралығындағы әдебиеттің өз уақытының ділгір проблемаларына ден қойып дйттеуінде, үшіншіден, алдыңғы дәуір әдебиетінің әсері де аз болмағанын ұмытпауға керек. 1956 жылдан кейінгі жылымықта әдебиет тақырыбы, проблематикасы, мазмұн, пішін жағынан да жаңарып түрлене бастағаны мәлім. Ендігі әдебиет өзіне дейінгі кезеңнің жалғасы да, қарсы беткейі де болды.

---

¹ “Правда” газеті. 1987 ж. 16 шілде.

Алпысыншы-тоқсаныншы жылдар әдебиеті социалистік реализм принциптері арнасынан жырылып, басқа бағыттағы жылғаға мүлде бұрылып кете қойған жоқ. Өзіне дейінгі кезеңнің жалғасы болатыны осы себепті. “Шестидесятники” – “Алпыскерлер” деген атпен тарихта қалғандар және олардан жазуды сәл бұрынырақ бастаған Юрий Трифонов, Василий Аксенов, Булат Окуджава, Шыңғыс Айтматов, бізден Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсрепов, Әнуар Әлімжановтар тұтас бір ұрпақтың пәк, нұрлы арманын таптап тұншықтырған Сталин культі деп есептеді. Кеңес құрылысын даттаған жоқ, қайта социализмге “адами рең” беруге жандарын салды.

Алпысыншы-тоқсаныншы жылдардың әдебиеті өзіне дейінгі кезеңнің қарсы беткейі дейтін ұғымға келетін болсақ, оның сыр-сипаты да белгілі. Бұл жылдардың біршама жазушылары сәулетті коммунистік болашақ туралы қияли арманнан түбегейлі айнымаса да, тоталитаризм құбылыстарына оппозициясын күшейте берді, билік басындағы режимге назыркану, наразылығын әртүрлі мәнерде, пішінде білдіруге тырысты. Цензураның, партиялық бақылаудың қатаңдығына қарамастан, ұлттық сана-сезімнің өскенін паш ететін шығармалар үркердей шоғырланды. Бай мен кедейдің, қанаушы мен қаналушының таптық күресін, қырқысып қанға боянуларын суреттейтін туындылар түп орнымен құрып кетпесе де, күрт азайды. Оның есесіне кеңестік құрылыстың өз кінәраттарын әшкерелейтін, пісуі жеткен, бірақ дер кезінде шешілмей асқынған проблемаларын ашына жазатын шығармалар қатары көбейді.

Жазушы-академик Мұхтар Әуезов Абайдай сүйікті кейіпкері “қазағым, қалың елім, қайран жұртым” деп жырлаған өлке енді қандай күйге енгенін үлкен дастан етіп жазбаққа ұмтылды. 1961 жылы жарық көрген “Қазіргі роман және оның қаһарманы” деген бағдарламалық мақаласында тарихи мұражайдан шыққандай әсердемің, бүгінгі көктем күнінің шуағына бөленген кең даңғыл көше бойындағы тізіліп самсаған ғимараттарды көріп, ішіне енгім келіп қызықтаумен бірге, жалпы көріністі бұзып тұрған әлдене келіміз жәйттарға да көзім түседі”² ... – деп жазды.

Әдеттегідей жоспарлаған шығармасын жазуға көп даярланды, ізденді. Бай материал жинады. Оқығанымен,

² “Современный роман и его герой. Мұхтар Әуезов.” Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20 том. Алматы. Жазушы, 316 б.

естіген-білгенімен қанағаттанбады. Сурет объектісі етіп алған Оңтүстік өлкеге әлденеше рет сапар шекті, болашақ кейіпкерлерінің прототиптерімен жолығып әңгімелесті, сырласты, роман жазуға кірісер алдында тақырыбына очерк жазу жолымен біршама барлау жасап та көрді. Ендігі қазақ буыны хақында көп ойланып толғанды. Сөйтіп “Өскен өркен” романы әуезовтік-эпостық стильде қанат жая бастады.

Ұлы суреткер бұрынғы жетістіктерін қайталамауға тырысты. “Абай жолы” романының бас қаһарманы Абай творчестволық тұлға болса, бұл жолғы романның бас кейіпкерін ел басқарған адамдар арасынан тапты. Роман-эпопея поэзия мен поэзия адамын бейнелесе, жаңа туынды ой мен ой адамын сурет нысанасы етіп алды. Сол нысаналаған міндетті алымы күшті, қай саладан да хабары мол, пікірі жүйеленген Нил Карповтай білікті, парасатты кейіпкер мойнына жүктеді.

Қазақ романында бұрын орыс кейіпкерлер аз кездеспейтін. Бұл жолы орыс адамы қазақ шығармасының бас қаһарманына айналды. Қазақстанды талай бөтен жұрт өкілдері басқарғаны тарихи факт. Бірақ Нил Карповтың сахынаға шығуы шындық “солай еді ғой” деген ойдан тумаған болуға керек. Жазушының ойлағаны – өзге жұрттың тың көзімен Қазақ елі өмірін экономикасы ма, мәдениеті ме, тұрмыс-тірлігін түгел барлап, бағамдап шығу еді деп топшылауға толық негіз бар. “Өскен өркенде” характері өткір, айтқыш, аңғарғыш ғалым Асанов айтатындай, Нил Карпов жергілікті тұрғындардың үйреншікті болып кеткен, сынсыз қабылдайтын кей жәй-жағдайын оқыстан қапысыз дәл көріп отырады.

Қысқасы, Нил Карпов бейнесі ел тірлігіне, қоғам өміріне жаңа көзқарасқа мұқтаждықтан, елде, әйтеуір, бір түбірлі өзгеріс жасалуын аңсап сусағандықтан туған.

Нил Карповтың Қазақ еліне келген бетте көрген-түйгендері, романның бірінші кітабына қарағанда, ой мен бойды жылытатын нәрселер емес, өңшең суренсіздік. Әсем Алматыны “өсекцентрге” айналдырғысы келетіндер кездеседі. Ауыл дегенің малын жұтқа ұшыратып алған. Мұндағы өмір сарыны да бірыңғай жұпыны: тұрақтары ашық-тесігі көп киіз үйлер, жалаң қабат киіз жапқан қос. Мәдени ошақтармен, емхана, кітапханалармен байланысы айтуға да тұрмайды. Жазушы кеңестік өмірдің бұл кесанат-кінәраттарының шипасы табылмайды демейді.

Қоғамды алға жетелейтін күшті замандастар арасынан іздейді. “Біздің замандасымыз – барша қауымның бақытын тілейтін, жалпақ дүниенің жан лебін жүрегімен ұғатын адам,”³ – деген пікірін нақты көркем бейне жасау жолымен іске асырады. Карповпен ой ыңғайлары бір кейіпкерлер: өршілдігімен, ымырасыз турашылдығымен көрінетін дәрігер Жандос, білімді, биязы мінезді, сонымен бірге қатаң принциптің кісісі Әсия Әлімова – өмірдің қак ортасынан ойып алынған жандар. Алайда, романның бүгінгі оқылуынан ұлы ойшылдың сол кездердегі өмір аяқ-алысына қатты алаңдап уайымдағаны көзге ұрады. Қоғамның қатерлі олқылықтарының ебеп-себепін түп тамырына дейін қопарып-білмекке тырысқаны сезіледі.

Мұхтар Әуезов қазақ елін кері кетіретін пәлелерді бұра тартқызбас дәлелмен әділ де қатал сынаушы Абай дәстүрін алға апаруды мақсат еткенін жаңа шығармасында тағы да аңғартты. Сондағы қолданған тәсілінің бірі – осы замандық тақырыпқа ескі заман тақырыбын қаузайтын новелла енгізуі. Ол феодалдық-патриархалдық қоғамның дүлей, қапас ереже-тәртіптерінен зорлық-зомбылық көрген Алуадай ару жайлы хикая еді. Теңіне тимей у ішкен, күйеуі Қанай шалдың дүресі, топас Қоңқайдың арам құшағы аз болғандай, ерін өлтірді деген сұмдық жаламен Баба ата мешіт-медресесінің сотына түседі. Бұл қайғылы новелла ойдан шығарылмаған. Арғы-бергі қатынаған жолаушы күні бүгінге дейін сорлы қазақ қызы моласының қасынан өтіп бара жатып бетін сипайды... Бұл новелла не үшін жаңғыртылған? Үлкен суреткер осы тәсіл арқылы қазақ әйеліне көзқарас қаншалықты өзгерді? – деген сауал қоятындай.

Осы сауалға жауап іздеу барысында Айсұлу хикаясы енгізіледі. Сағит деген жетесіз жолмұрттың жас аруды алып қашам деп жүріп, қызға араша түскен қыршын жас Арманды өлтіріп кетуі шебер қалам тұрғысынан жиренішті оқиға. Алуа мен Айсұлу... Екеуі екі заманның қызы. Бірақ тағдырлары ұқсас. Неге бұлай? Сағит секілді оқығаны болғанмен, тоқығаны жоқ, дәлелін қара күш пен қанжардан табатын ауыл жігіттерін сүйемдейтіндер ше? Мұның бәр-бәрі жазушының жанынан қосқаны емес, ел аралағанда көрген ащы шындық. “Өскен өркенді” оқып шыққаныңда: “Осы бізге не боп барады?” деген сауал қаперінде жүретіні содан болатын.

---

³ Аталған кітап. 319 б.

“Өскен өркен” романы енді-енді жазыла бастаса да, иірім қалтарыстары көп шығарма. Оқиғалары лықсыған теңіз толқындарындай бір проблемадан екінші проблемаға ауыса береді. Амал қанша, ұлы қаламның ұшына ілініп үлгірген, үлгірмеген сырлардың терсең қарпылып шалқып ақтарылуына тағдыр шіркін тарлық етті.

Мұхтар Әуезовтің үстіміздегі жылдар ағысын, бүгінгі күн тақырыбын игеру тәжірибесі барша жазушылар қауымына сабақ болды. Мұхтар шығармасы алдымен өндірістік роман дегеннің кінәраттарынан сақтандырды. Бір техникалық жаңалықты өндіріске енгізу, енгізбеудің төңірегінде жөнсіз қиқу тартыс ұйымдастыруға құрылған шығармалардың дәурені ұзаққа бармайтынын ұқтырды. Роман білгенінді өзіңе қайта айтып беретін құрал емес. Өмірді өзіңше зерттеу. Көзге ілінгеннің бәрін сыдыртып жаза беру оның міндетіне жатпайды. Суреткер өткен мен бүгінгінің арасындағы байланысты, ерекшеліктерді ашты, жақсысын көріп, жаманынан жиренеді, соны ойларға, тың ізденістерге дем береді. Әуезов үшін осы замандық тақырып – уақыт кілтін тапқыш жаңа адамдарды суреттеу, олардың жан әлемін ашу тәсілі.

Мұхтар Әуезов “Өскен өркеннің” жазылу барысына сын көзбен қарай отырып, қайнаған өмір проблемаларын көтеру жалаң публицистикаға апарып соқпас па екен деп қауіптенді. Одан қалай сақтануға керек? “Қазіргі роман және оның кейіпкері” деген мақаласында ойтолғақ жанрын көркемдік дәрежеге көтеру үшін психологиялық портретке, ішкі монологқа, кейіпкерлер “оңашада өзімен өзі” қабырғасымен кеңесуіне, ойға шомуына, толғаныс тебіренуіне көбірек көңіл бөлу керек деп, кейіпкерлердің іс-әрекетін психологиялық тәсілдермен уәждеу қажеттілігіне назар аударады.

Шығарма поэтикасын жаңа мазмұнға үйлестіру жөніндегі жол-жобасының жаңа романында жүзеге асуына ғұмыры жетпесін сезгендей, Мұхтар Әуезов қаламдас шәкірттеріне хат жазды. “Біз жәрмеңкеден қайту бетіндегі жаңдарға қосылдық, енді әдебиет болашағын ойламай болмайды, сендерді сол болашағымыз деймін. Болашақты, үдей басатын, алғыдан асатын болашақты ойламасақ кім боламыз?”⁴

⁴ “Қазақ әдебиеті” газеті, 1961, № 27.

Көркем шығарманың психологизм айдынын кеңейту, тереңдете түсу идеясын ұлы жазушының сол хатта аттары аталған, аталмаған жас әріптестері, шәкірттері жүзеге асырды.

Алпысыншы жылдардың басында Зейін Шашкиннің “Теміртау” (1960), “Доктор Дарханов” (1962), “Сенім” (1966), Тәкен Әлімқұловтың “Ақбоз ат” (1962), Тахауи Ахтановтың романға бергісіз, кейін осы жанр көлемінде “Боран” (1968) деген атпен қайта өңделген “Дала сыры” повесі (1963), т.б. жарық көрді.

Аталған шығармалар осы заман тақырыбына арналуымен бірге, жазылып жарияланған уақытының рухына, арман-аңсарына да бөленді. Бұлардың ең таңдаулы дегендерінде енді оқиға қуалаудан гөрі, сол оқиға негізінде іштей қайнап өрістеп ілгерілейтін рухани, ұждан, құлықтылық өзгерістерге ден қойылды.

Алпысыншы жылдары өткен мен бүгінгі салыстыра жазу ендігі жеткен жеріміздің жай-жапсарын саралау тәсіліне айналғанын көреміз. Тәкен Әлімқұлов “Ақбоз ат” романында елдің атам заманғы тірлігіндегі ең бағалы дейтін, бүгінгінің әжетіне жарайтын ұлттық дәстүрлерге баса назар аударды. Оның бүгінгі өмірмен астасқан жайларын жігі бақылады. Бұл тақырыбын атбегі Біркімбаи бейнесі арқылы ашуға тырысты. Біркімбаи талай санлақты баптап бәйгеге қосқан кісі. Өзі де бір ерен жүйрікті қолға түсіріп, ел аузында есімін қалдыруды аңсайды. Бірақ, кедейлік қырсық қол байлау. Сөйтіп, қиналып не істерге білмей жүргенде арманын жүзеге асырудың сәті түседі. Өзінің қызы Гүлнашты атақты сөйгүлік Ақбоз атқа айырбастап жібереді. Қалың мал алу бұрынғы заманда елге сіңісті әдет болған. Сондықтан жазушы бұл айырбасқа, жаңа уақыт тұрғысынан қарағанда кешірілмес күнә саналатын Біркімбаи қылығына шүқшия бермейді. Тек бір көріністе ғана бұл мәселеге қайта оралады. Республика басшыларының бірі Бондалстов жиналыс үстінде сөйлеп тұрып қалың мал туралы сөз қозғай бергенде, Біркімбаи жиынды тастап жылыстап шыға береді.

Осы мағыналы деталь арқылы жазушы Әлімқұлов зор әлеуметтік құбылысқа назар аударады. Ел өміріндегі биік өрелі өзгерістерді өзінің аянышты халіне төзбеген қайсар жан Гүлнаш, жылқы мәселесін шүқшия зерттеп жүрген журналист жігіт Елеусіз, Мәскеу институтын бітірген Шынар бейнелерінен ғана емес, ескінің жұрнағы санала-

тын Біркімбай тұлғасынан да тауып көрсетеді. Ақбоз аттың ұрпағын мәпелеп өсіріп жүрген, өзін сол себепті “мемлекет адамы” санайтын Біркімбай бір кездегі адамды малға айрыбастаған қылығын енді мына заманда сөкет қылыққа балап ұялады. Іштей жуылу, санадағы өзгеріс құбылыстарын тәжірибелі қаламгер айғайлатпай, емсурін, мезгеу жолымен суреттейді.

“Ат – ер қанаты,” – дейді қазақ. Ерттеп мінсең – жел, жесең – дәмі тіл үйретін азық, шөлдесең сусын. Қазақ әдбистінде қыл құйрық жануар дүниеде көрер қызығындай, сұлулық символындай суреттелетін дәстүрді Төкен жаңа жағдайда жаңғырту мақсатын көздеген.

Алпысыншы жылдары техниканың қаптаған уақытында жылқы асырап қаржы шығындап керегі не деп, бұл түлікті масыл етіп көрсеткісі келетіндер құлақтан қиқу кетірмеді. “Ақбоз ат” шығармасының бұл қиқуды аюдай ақырған Хрушев кезінде жарық көруінің өзі де тоталитаризм өктемдігіне жарықшақ түсе бастағанының белгісі еді.

Алпысыншы жылдары кеңестік қоғамның, партиялық басшылықтың қожырай бастаған шындығына көз ашатын шығарманың бірі – Тахауи Ахтановтың “Боран” романы. Ол “Дала сыры” аталған повесть күйінде аударылып, Александр Твардовскийдің тұсындағы оппозициялық “Новый мир” журналында басылды. Соғыстың от-жалынына шарпылған солдат, жаратылысында адал, ақ жүрек, еңбекқор, тәуекелі мен адамгершілігі бір басына жететін қойшы Қоспан әлденеше күн толастамай соққан алай-түлей боранда алдындағы малынан айырылып қалады. Ұйғқыған ақ түтекпен бірге Қоспанның ішкі жан дүниесі қоса ұйтқиды. Мына масқара халге қалай ұшырағанын ызаға булыққан ой өз бетімен қазбалап шарқ ұрады. Бар пәле – көз бояушылықта, қоғамдық малға жаны ашымайтын жүйенің аудандағы өкілі – райкомның бірінші хатшысы Қасболаттың жауырды жаба тоқитын мінезінде екенін оқушы ретроспектива, өткенге оймен оралу суреттері тізбегін оқи отыра түсініп жетеді.

“Боран” романы шаруашылық мәселенің дұрыс шешілмеуін қоғамдық мал үшін жем-шөп базасын жасамаудың кесірі деген мәселеге саяды. Ал бүгінгі биіктен бұл жәйт басқаша оқылады. Істің жай-жапсары бірыңғай шаруашылық олқылығында ғана ма еді дегізеді. “Өскен өркендегі” жұт енді мына “Боран” романында қайта соғып, қоғамдық мал шаруашылығын тұралатып тастаса, бұл

типтілік жағдай дегізеді. Жеке басшылардың керсенаулығы түптеп келгенде олардың жауапсыздығымен ғана шектелмейтініне көз жеткізеді. Кенес жүйесінің өмірге бейімділігі, бейімсіздігі проблемасын алға тартады.

Алпысыншы-тоқсаныншы жылдардың әдеби процесінде көрнекті рөл атқаратын “Боран” романы сын тезінен өтпей қалмады. Мақталды, сыналды. Айтыс барысында типтік жағдай дейтін ескі проблема қайта көтерілді. Ахтанов кеңестік өмірдің кездейсоқ фактілерін тілге тиек етеді. Кей шопан Қоспанның кебін киіп, алдындағы малынан айырылуы кездесуін кездесер. Бірақ жалқыны жалпыға айналдырудың қанша қажеті бар? Өміріміздің үлкен шындығы қайда қалған? Оқырман үшін бұл түсініксіз. Ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің екінші тың игерушілерінің ерлік істері неге көрсетілмеген, партиялық басшылық қайда? – деген мәселе төтелей қойылды.

Тіпті социалистік реализм әдісі тұрғысынан қарағанда да бұл сынның ұшқарылығы, тұрпайылығы сезілмей қалмайды. Көркем шығарма шындықтың дұрыс-бұрыстығын статистиканың, қай жылы қандай мал шетінеген мәліметтеріне қарай тексеретін зоотехникалық зерттеу емес қой. “Боран” романы болған, не болуға тиісті белгілі бір өмір шындығының негізінде замандас характерін сомдаған. Ол характер іштей опыну, күйіну нәтижесінде үлкен шындықты – жүйенің жөнсіздіктерін, сол кездің ақиқатын айтуға аузыңды ашқызбайтын тоталитаризм жаныштаған рухани әлемнің уайым-қайғысын көз алдына алып келеді. Осы өзін де, өзгені де қопарыла сынаудың нәтижесінде кейіпкер іштей түлейді. Романның бас кезіндегі Қоспан мен алдындағы малынан айырылған Қоспан бірдей емес. Бұрын озат шопан ретінде үлкен жиналыстарда сөйлеген сөздерінде ол жоғары бастықтардың жазып берген цифрларын шұбыртып оқудан бас көтермейтін. Үстем жүйенің “өз артықшылықтарым” деп есептейтінін бірыңғай бөстіре беретін мақамына басатын. Шындықты айтуға жүрегі дауаламайтын. Сол сорлылығы үшін өзгерген Қоспан өзін ғана кінәлі деп есептемейді.

Азынаған суыққа, қойны-қонышына енген қарға, қамаған қасқырға қарамастан, Қоспан малын тастап кеткен жоқ. Қолынан келгеннің бәрін істеді. Ал, боранға дейін ше? Жұтқа ұрынарын біле тұра, қолынан келетін шарасын неге істемеді? Аудан, колхоз басшыларының жоғарыға көпіртіп жазған ақпарлар бойынша пішен қораға үюлі, баздар

жөнделді, бәрі керемет деп жазғандарына амалсыз бас шұлғи бергені қалай? Қасболаттың кәрінен жасқанам деп, шындыққа көзін шарта жұмды. Қоғамдық мал қыста ұдайы азықсыз қалдырылып келді. Күндердің күнінде қыс қатты болған жағдайда мал ойсыраған шығынға ұшырайтынын біле тұра жұмған аузын ашпады. Батылы жетпеді.

Қоспан неге жігерсіз, қорқақ? Кеңес жүйесінің дындай өкілі Қасболат Қоспанның аузын неге тұмшалайды? Қоспанның жанын осы сауалдар мына алай-түлей боранмен қосыла қинайды. Осы ахуал енді роман психологизмін пәрменді әрекетке бастайды. Ез характер ер характерге айналады. Кейіпкер қимыл-әрекетке бекінеді.

Алпысыншы жылдар прозасына жаңа, әрекетшіл психологизм реңін беру жолында жемісті еңбек еткен жазушылар қатары жиілей түсті.

Қазіргі заман тақырыбымен қызыға шұғылданып, әдебиетімізге жаңа мазмұнға жаңа поэтикалық түр әкелу ісіне көп қажыр жұмсаған жазушылардан Зейін Шашкин есімі бөлек аталуға тиіс. Шашкин замандас туралы шежірені сонау Кеңес өкіметінің орнауы, Азамат соғысы кезеңінен бастап, қазақ қауымының жаңа жолға түскендегі бірсыпыра белестерін тың игеру уақытына дейін қамтуға барын салды. Талай дау сын туғызып, керіқалаң баға алған⁵ Зейін шежіресі алпысыншы жылдар әдебиетін тақырыбы мен материалын, проблематикасын әжептәуір сонылығымен байытты.

Жазушының сүбелі шығармасы “Теміртау” романының кейіпкерлері әрқайсысы жүрегін айқара ашып сыр төгеді. Шығарманың әр тарауын, не соның бір бөлімін жеке өзі “иеленіп” ішкі шерін тарқатады. Мемлекет, өндіріс шаруалары қамындағы нағыз азамат қырларынан танылады. Тілі тиген жерін тіліп түсетін ұстарадай қазақтың инженер қызы Дәмеш бейнесі – осы бейнені сомдаған автордың да, алпысыншы жылдардағы әдеби кезеңнің де бағалы табысы. “Завод баяғы атам заманғы техникамен әупірімдеп күн көріп отыр”⁶ – деп мәселе көтеріп, романның бүкіл тартыс желісін қағатын бұл кейіпкер – қазақ әйелдерінің образдық галереясын толықтырған сүйкімді тың тұлға.

---

⁵ Қараңыз. *М. Қаратаев*. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 3 том. А., Жазушы, 1974, 238 б.

⁶ *Зейін Шашкин*. Таңдамалы шығармалар. Алты томдық. 3 том. А., Жазушы, 1974, 9 б.

Роман гитлерлік Маутхаузен лагеріндегі тозақты сталиндік дәуірдің жазықсыз адамдарды азапқа салатын қатыгездігімен қатар қойып суреттейді (Асқар). Қоғам ішіндегі бірталай мерезге де қатты шүйлігеді. Сол кездердегі қоғамдық өндіріске болсын демейтіндерді (Мүсілім), жеңілдің асты, ауырдың үстімен жүрушілерді (Қайыр), рушылдық сияқты қазақ ішін жегідей жеген ауруларды шенейді. Қысқасы, уақыттың жақсылы-жаманды бар жай-жапсар проблемалары Дәмештің есті, ерке-назды, адам табиғатының нәзік сырларын андағыш жүрегінен өтеді. Жан дүниесі ізгілік іске жомарт, өзіне де, өзгелерге де талабы қатты Дәмеш туралы роман толғанысы не дейтіні айқын: токмейілсу мен тоғышарлық мекен-жайы араласқоралас. Жеттім, пістім дегенше, артта қалдым дей бер. Дәуір азаматтарының (Қайыр, Ораз, доктор Дарханов) қасиет-қадірі Дәмеш сұлудың биік сыни таразысында өлшенетіні – үлкен заңдылық.

Шашкиннің “Ұядан ұшқанда”, “Теміртау”, “Доктор Дарханов” атты шығармалары бір-бірімен жалғасып, сабақтасып жатады. Олар Дәмештің әкесі Сақа Сағатов, ағасы Асқар, әкесінің досы Құрышпай, т.т. Дәмеш соңғы екі романның да кейіпкері. “Доктор Дарханов” романында Дәмеш пен Қайырдың жұлдыздары ақыр соңында жараспағанын көреміз. Үйлену тойлары Дәмештің қатты сырқаттанғаны салдарынан өткізілмей қалса да, бұл кездейсоқ жағдайдың арғы жағында бір қажеттілік бүркемеленгендей көрінетін. “Теміртау” романының өзінде қыздың Қайырға деген көзқарасында әлдене секем-сенімсіздік анда-санда сес беріп қалатын. Қайыр көлденең жүріс жасап Дәмешті бір өкпелетсе, өндіріске енгізуге талаптанған ұсынысына қарсы Мүсілімді талай уақыт жақтап тағы ренжітеді. Дәмеш–Қайыр арасының көңілсіз аяқталуы көркемдік шешімі дұрыс табылған желі.

Зейін Шашкиннің тағы бір романы “Доктор Дарханов”- та жарияланысымен қызу айтыс-тартыс отына түсті. Бұл жолы дау-дамай жағымды және жағымсыз кейіпкер проблемасына байланысты туды. Дәрігер Нияз Дарханов бір қарағанда жаңашыл, бір қарағанда қырыс, шөлкес мінезді көрінеді. Авторға социалистік реализм принципіне жат әдіске көшкен, бас кейіпкері жағымды ма, жағымсыз ба, түсініп жетпейсің деген мін тағылды. Айтыс қорытындысында адамдарды бір өңкей ақ не қара бояумен кескіндеу, оларды өмірдегі күрделі қалпында суреттеуге бөгесін екені

дәлелденді. Сөйтіп қаһармандары ұнамды, ұнамсыз етіп жіктеп бөліп тастауға көнбейтін Шашкин поэтикасы әлдеқайда өміршең екені, көркемдік заңдарына қайшы келмейтіні анықталды.

Зейін Шашкин романдары, повестері алпысыншы жылдар әдебиетіне елеулі жаңалық қосты. Жаңалықтары туындыларының мазмұнына, проблемалығына, ішінара поэтикасына да қатысты. Соңғы “Сенім” романы қазақ жерінің тағдырына, экологиялық ахуалына жаны ауыратын, оны ел ырысы деп ұғатын белсенді, тегеуірінді, ақ жүрек замандасты алдыңғы сапқа шығарды.

“Сенім” романы қазақ әдебиетінде бұрын-соңды кездеспеген тың игеру тақырыбын осылай дамытты. “Дамытты” деген сөз бұл арада елуінші жылдардың аяғы, алпысыншы жылдардың басынан бастап “Көтерілген тыңның” жаңа кітабын жазамыз деп құлшынған бірқатар жазушылардың шабыттана жазған кітаптарын еске алғандай мағына білдіреді. Әдебиетімізде бұрын кездеспеген тың игеру ерлерінің эпопеясына Шашкиннің аталған туындысымен қабат, Сәкен Жүнісовтың “Жапандағы жалғыз үй” (1965), Рамазан Тоқтаровтың “Ғасыр наны” (1983) романдары қосылды.

Сәкен Жүнісовтің “Жапандағы жалғыз үй” романы – қазақ даласын дүр сілкінткен оқиға – тың және тыңайған жерлерді игеру науқанының себеп-салдарын өзінше суреттеген туынды. Өзінше дейтініміз, бұл роман тың айыруға Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен шұбырып келіп жатқан жүздеген мың келімсектердің іс әрекетін тікелей суреттемейді. Осы оқиға уақыт дауылындай жапан даладағы бір жалғыз үйді қаңбақ құрлы көрмей ұшырып әкетеді. Үй иесі – келімді-кетімді жолаушылар тоқтайтын бекет қожайыны Қарасай деген социалистік қоғамда көзге шыққан сүйелдей селтиген жеке меншікшіл жан. Бір табын жылқы, басқа да малы жетіп артылады. Асырап алған Диканы, өз белінен шыққан балаларына дейін сол малын бақтырып қойған. Оңаша өмірдің осы қуысынан жаңа уақыт екпіні Қарасай ошағын төңкеріп тастайды. Халел, Дика, бұдан бұрын боранда адасып өлген Жәлелдің әйелі Ақбала жапырайған жалғыз үйден қашып құтылады. Қыл аяғы бәйбішесі Жәмішке дейін Қарасайдан безеді. Ол да Қарасайға өкпесін кешіргісі жоқ. Ағафья Япишкина дейтін мәтүшкемен суық жүрісін сезіп қояды. Ақыр аяғында Қарасай Остап Бендердің кебін киеді. Бар малынан айырыла-

ды, асыл заттарын тығып қойған көмбесінен қазып алған Япишкина шу қара құйрық зым-зия жоғалады.

Кеңестік сын бұл оқиғаның суреттелуін ұжымшыл сезімнің жеке меншік пиғылды түпкілікті жеңгені деп бағалады. Ұлы оқиғаның жолдағы шөп-шөңгені жапырып кетуі – трагедия, бірақ бұл шындық, ал шындыққа қарсы тұру мүмкін емес, деп жазды. Бірақ былайғы өмірдің бет алысы сынның роман қойған сұрақтарға жете жауап бермегенін көрсетеді. Күргерей дейтін кейіпкер әңгімесінен туындайтын сауалдар жер, ел тағдырына саятын. Адамды қаңбақ құрлы көрмей ұшырып әкететін заман бүйте берсе қайда апармақ? Мына жан-жақтан қаптаған келімсектер толқыны өз елінде азшылықта қалған халықты жапандағы жалғыз үйдің күйіне түсіріп жапырып кетпей ме?– деген сұрақтар шығарманың әлдене түкпірінен талып естілетін. Ең арғысы адамзат игілігі үшін де жеке адам құрбандыққа шалынбауы тиіс деген пәлсапа емеурін білдіреді.

Тың мәселесі қазақ романдарының беттеріне көшкенде кеңес кезеңінің рәсіміне бағып “бірауыздылық” танытқан жоқ. Қайсыбірі риясыз қолдаса, екінші біреулері “алайда” деген күмән туғызарлық сөз қашыртты.

Рамазан Тоқтаровтың “Ғасыр наны” романы тың игеру тақырыбына арналған. Осы науқан басталған уақыттан отыз шақты жыл кейін жазылса да, эпопеяның ілкі қадамдарын, “алғаш қазылған қазық”, “алғаш тігілген палата” романтикасын жырлайды.

“1954 жылдың март айындағы Аққала бұдан отыз жеті жыл бұрын Петроград басынан кешірген Октябрь күндеріне ұқсайтын еді. Жұрттың бәрі көшеде, мереке өтетін алаңда лек-лек ағылған колонналар, ал қызыл тулар, транспоранттар...Айнала үн салған гудок, паравоз трубалары, дүрілдеген мотор. Үйде де, түзде де ереуіл. Жазға, күзге ұйғарылған той-думанның бәрі осы күндері атқарылуда. “Тың көтеріледі, телегей-теңіз астық өндіріледі” деген ұғымның өзі ел көңіліне тоқтық бітірген”⁷.

Тың игеру кеңес халқының үлкен тарихи ерлігі саналғаны да, төңкерістей ұлы оқиғаға теңеліп әсіре бағаланғаны да рас. Кейіндер айқын сезілген осы сүреңді жылдардың қиқулы додасы Рамазан романынан құлаққа ұрып тұрады. Шығарманың публицистикалық прологында “ғасыр

---

⁷ Аталған роман. Алматы. Жазушы, 1983, 245 б.

ұрлығын” (француз мемлекеттік банкінің тоналуы) миллиард пұт астық өндірген Қазақстанның “Ғасыр нанына” қарсы қойылуы – капитализмнен социализмнің артықшылығын дәлелдейтін ұрымтал жер таптамауға бола жазылса да, дәл тауып айтылған сөзге бұрын да, қазір де жатпайтыны хақ.

Дегенмен, роман авторының тың игеру материалы негізінде, әсіресе Жетікөл ауданының бірінші секретары Жәми Шұғаев бейнесі арқылы қазақ халқының менталитеті, “ұрлық қылсаң өлесің, шөп жесең қақаласың” деген түсініктен ары бара алмай, бай өлкені иеленіп келсе де, малы жұтқа, өзі аштыққа ұшыраудан көз аспағаны, орыс, қазақ халықтарының рухани жақындығы, туыстық түсіністіктері, достығы, тарихи үлкен оқиғалардың адам тағдырына ықпалы сияқты аса маңызды тақырыптарды талдап шешуінің ұтымды шыққанын айтпасқа болмайды.

Тыңға шабуыл жорығына Кеңес Одағының түпкіртүпкірінен жүздеген мың адамдар қатысқаны мәлім. Олар жергілікті қазақ халқымен тізе қосып, жұмыла еңбектенді. Міне, осы ұйымшылдық негізінде достық сезімі жатқанын роман жаңа құрылған Есіл совхозының директоры Ястребцевтің, Ыстықмұрт Сыздықтың, кішкентай Любашаның, Жәмидің бейнелері арқылы әдемі жеткізе білген.

Ыстықмұрт Сыздық қарт жар дегенде жалғыз ұлынан айырылып, басына қара бұлт үйірілгенде Жәми, Петруша деген ағасымен бірге тыңға еріп келген Любашаны бауырына салып береді. Әлимаш атанып кеткен бұл бүлдіршіндей қыз шал-кемпірдің бауырына еніп, екі жарты, бір бүтін боп, қазақ жерінен жылы ұя табады. Жәмидің Ястребцевпен жолыққанда: “ол – орыс, мен – қазақпын, бірақ қалайша ұқсаспыз?” – деп ойлауынан да аса бір жылылық, жарасымдылық сезіледі. Екеуінің Ленинградты дұшпан қоршауынан азат еткен 85-ші атқыштар дивизиясының құрамында болғаны да, бұл ғана емес, басқа да біраз кейіпкерлердің тағдыры Ленинградпен байланысты болып шыққаны да шығарма шырайын арттыруға қызмет етеді. Нева өзенінің алқабындағы атағы жер жарған қаланы қорғауда, азат етуде қаншама қазақ қаны төгілгенінен хабары бар адамдар мұны өтірік, жасанды нәрсе дей алмайды. Достық тамырлары тереңде, сонау соғыс күндерінде жауға қарсы бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып күрескен бауырлас сезімде ұялаған. Қазақ даласында “жер-көкті жұлған мотор үндерімен қоса жүздеген жүрек дүрсілдеп

қатар соғып тұратын секілденеді”,⁸ – дейді Рамазан Тоқтаров романы.

Роман кейіпкерлері достықты махаббаттан да жоғары қояды. Достық – адамның адамнан алатын рухани ләззаты. Махаббат адамды тудырады, достық оны қайта тудырады, – дейді.

Шығарма тақырыбының және бір ұшығы тың игерудей зор оқиға жолшыбай киліккен ескі-құсқы, кір-қоң атаулыны сұрапыл дариядай шайып әкетеді деген идеямен жалғасады. Қаны бұзық ұры Бапаға, колхоздың адуын-әумесер бастығы Баспақовқа, мансапқор, топастау Жетпісбаевтарға тың жаңалықтары ұнамайды. Ұнамайтыны, ұрлық-қарлығына жарық түсіріп, тығылуға тесік қалдырмайтындығынан. Тыңға аттаныс сонымен бірге соғыс ардагері Серіжан секілді теріс жолға түскендерді жөнге салып жібереді.

Құлақтағы суды атызға тарам-тарам етіп бөлгенде, қай қашыртқы су теріс ағады. Сол секілді тың эпопеясын аса жарқын үмітте қарсы алған “Ғасыр наны” романы реалистік шығарма болған соң қашыртқы пікірге де орын береді. Оны жағымсыз кейіпкер, облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының екінші орынбасары Жетпісбаевтың аузына салады. “...Анау жатқан қазынаңды қақыратып жыртып тастағанда қой түгіл ешкі де қалмайды,” – дейді.

Бір көңіл аударатын нәрсе, дәл осы пікір жоғарыда аталған “Сенім” романында қайталаанады. Тың игерілгеннен кейінгі уақытта “Егіс көлемі көбеюдің орнына жер шаңы аспанға шығып жылдан-жылға азайып барады”⁹. Жайылым тарылып, пішендігі азайған мал саны барған сайын кемуде. Көп совхоз пайда берудің орнына, қарызға белшесінен батып отыр. Қысқасы, бір романның (“Ғасыр наны”) *ұнамсыз* кейіпкерінің айтқанын екінші бір автордың *ұнамды* (“Сенім”) кейіпкері қайталайды. Жағымды-жағымсыздардың пікірі бір жерден шығатыны әдеби процесте сирек кездесетін қайшылық. Қай романдікі дұрыс, қайсынікі бұрыс? Оны тексерудің бұл арада қажеттілігі жоқ. Мәселе тағы да айналып келіп өндірістік роман дейтіннің батпақты ұйығына тіреледі. “Жаңалықты” қолдасаң – жақсысың, қолдамасаң – жамансың дейтін қарадүрсін тәсілден мүлде бас тарту қажеттігіне саяды.

⁸ Сонда, 346 б.

⁹ “Сенім”, 172 б.

Өндірістік романның осы тартпа ұйығына жоламауға тырысу әрекеті әдебиетімізде байқалмады емес. Алуандас, ағайындас әрекеттен Сайымжан Еркебаевтың “Жолдар мен шақырымдар” (1976) романын атауға болады.

Тың көтеру дүбіріне дүр көтеріліп ат салысқандар алдымен және негізінен жастар еді. Сайымжан романына осы шындықты арқау еткен. Барша оқиға жастар өмірі, бас кейіпкер – жиырмалардағы жас өрен Балтақескен Боранбаевтың төңірегінде өрбиді. “Жас келсе – іске” дейтін нақылдың нақты көріністері тартымды бейнеленеді. Балтақескен мұнайшы мамандығына даярлайтын оқуын тастап, тыңға тіленіп келген жерде, не қиындыққа көнбіс. Нешеме тәулік не ұйқыға, не тамаққа жарымай жүрсе де, шаршап-шалдығуды білмейді. “Аман болса басымыз, талай шығар шашымыз” – деген пәлсәпа ұстанады. Өттегене, осылай тәп-тәуір басталған роман көздеген мәресіне жетпей аяқталады. Көктем егісі бітер-бітпес, Балтақескен кенет келген жағына кетеді. Жастар махаббатының да шиссі шешілмейді. Автор көркемдік пішін көрпесін келте пішкен. Сюжет дәйекті даму сипатынан, шығарма тұтасығынан айырылған.

Жаңа жер игеру жорығы Жайсаңбек Молдағалиевтің “Торғай толғауы” (1966), “Сарыарқаның сүйіктісі” (1968), Көмен Оразалиннің “Аттаныс” (1985) романдарында ел тынысымен сабақтастырыла бейнеленген. Кезінде сын бұл туындылардың кейіпкер мінездеудегі жетістіктерімен қатар, кемшіліктерін, өз білгенін шама-шарқы дәлдір кейіпкер аузына салатын жайдақшылығын да елеусіз қалдырмай атап көрсеткен болатын.

* * *

Алпысыншы-тоқсаныншы жылдар романдары өндірістік мәселелерді ар-инабат, мораль, құлықтылық проблемаларымен бір өрімде, жұптастыра суреттеуге ұмтылды. Мұндай туындылардың қатарын Ілияс Есенберлиннің “Айқас” (1966), “Ғашықтар” (1968), “Алтын құс” (1972), “Маңғыстау майданы”, Қалихан Ысқақовтың “Тұйық” (1975), “Қараорман” (1980), Рамазан Тоқтаровтың “Сусамыр” (1985), Қабдеш Жұмаділовтың “Қокейкесті” (1969), “Атамекен” (1985), Зейнолла Қабдоловтың “Жалын” (1970), Кәрібай Ахметбековтың “Ақ дала” (1975), “Алқакөл” (1979), Шерхан Мұртазаның “Қара мар-

жан”(1976), Медеу Сәрсекеевтің “Жаңғырық” (1979), “Көмбе” (1985), Ахат Жақсыбаевтың “Егес” (1975), “Бөгет” (1981), Роллан Сәрсенбаевтың “Өмір сүргін келсе”(1978), Дүкенбай Досжановтың “Дария”(1976), Сәуірбек Бақбергеновтың “Кентау” (1973), Қалмұқан Исабаевтың “Сұңқар самғауы” (1976), Өтсбай Қанахиннің “Күдірет” (1979), Бексұлтан Нұржекеевтің “Бір өкініш, бір үміт” (1980), Бекділда Алдамжаровтың “Қара нөсер” (1981), “Жықпыл” (1985), Садықбек Адамбековтың “Атылған қыз туралы аңыз” (1980), (1983), Бекділда Алдамжаровтың “Қара нөсер” (1981), “Жықпыл” (1985) романдары, т.б. толықтырды.

Өндірістік роман формасы сталиндік репрессияға ұшыраған боздақтардың тұлғасын “халық жауы” деген қарғыс атқан таңбадан аршып құтқарып алуға қызмет етті. Адам құқыын аяққа таптау, заң атаулыны бұзу кеңестік жүйенің табиғатынан туындамайтынын, жеке адамға табынудың кесірі екенін көрсетуге тырысты. Мұның өзі қазіргі өлшем тұрғысынан көз жібергенде жаңсақ қорытынды көрінсе де, ол күндердің жағдайында әжептәуір ілгерілегендік сипат танытатын. Социалистік қоғамды ауруынан жазып жетілдіруге болады, ол үшін замандастың рухани, парасаттылық өрісін кеңейту қажет деген көркемдік идеяны алаулатқан романдардың бірі – Ілияс Есенберлиннің “Айқасы”. Роман кейіпкерлерінің рухани кенішін зерттеуге, ұждан, ар-инабат қасиетін дәріптеуге баса назар аударды. Дәріптегенде оны тәрбиелік идеологиялық құрал есебінде ғана емес, қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық, тіпті таза өндірістік міндеттерді шешудің ең пәрменді факторы, амалы деп санаған.

“Айқас” романы замандас бейнесін оның қоғамдық һәм жеке мүдде-аңсарларын ұластыра сомдауымен ерекшеленеді. Оқиға Саят даласынан мыс кенін ашуға негізделеді де, ұстазы Дәурен Ержановтың неміс тұтқынында болған, айдауда жүріп о дүниеге аттанған деген сыбыс бойынша еңбегін пайдаланып кеткен Нүрке Әжімовтың қатесін мойындар-мойындамасы төңірегіндегі психологиялық үрдіспен ұштасады. Осы шиеленіс қазығына қарсылас екеуінің балалары жас мұғалім Дәмелі мен жас геолог Бекайдар арасындағы махаббат хикаясы және байланады. Күрес барысында жас ұлан үлкен ар-инабаттылық мектебінен өтіп шынығады.

Шығарма сюжеті мен композициясы жалаң оқиғаларды жіпке тізе бермейді. Оқиға керіқалаң характерлер айқасы-